

مبانی فقهی حقوق اسلامی، سال دهم، شماره نوزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۸۳-۱۰۴

به کارگیری سلاح کشتار جمعی از منظر فقه و حقوق بین الملل^۱

رضیه افضل زاده^۲

دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث، شهر ری، ایران

مهدی رهبر^۳

دانشیار دانشگاه قرآن و حدیث، شهر ری، ایران

چکیده

حفظ جان انسان‌ها از اهم مصالحی است که شارع و عقلا بدان اهتمام و توجه دارند. هر سلاحی که حفظ جان انسان‌ها را به خطر اندازد و موجب کشتار جمعی انسان‌ها شود، خطری برای امنیت جانی و مالی انسان‌ها محسوب شده و به کارگیری آن منع گردیده است. در این تحقیق با هدف روشن کردن مبانی و ادله حرمت به کارگیری سلاح کشتار جمعی در فقه و قوانین وضع شده در فضای بین‌المللی، حکم به کارگیری این سلاح در دو منبع مذکور به دست آمده است. مشهور فقها قائل به حرمت به کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی شده‌اند. عده‌ای نیز قائل به کراهت استفاده از سم در جنگ گردیده‌اند. در منابع حقوق بین‌الملل مانند معاهده NPT، منشور ملل متحد و رای مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری در سال ۱۹۹۶، دلیلی صریح در منع به کارگیری سلاح کشتار جمعی وجود نداشته و استفاده از این نوع سلاح برای دفاع مشروع از کشور مجاز شمرده شده است.

کلیدواژه‌ها: سلاح کشتار جمعی، سم، کشتار جمعی، NPT، فساد در زمین، حفظ نفس و قتل نفس.

۱. تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۵/۱۳ تاریخ تصویب: ۱۳۹۵/۲/۱۹

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): afzal6741@yahoo.com

۳. پست الکترونیک: hbarmahdi@yahoo.com

۱. طرح مسأله

حفظ جان انسان‌ها از اهم مصالحی است که شارع و عقلا بدان اهتمام و توجه دارند. هر سلاحی که حفظ جان انسان‌ها را به خطر اندازد و موجب کشتار جمعی انسان‌ها شود، خطری برای امنیت جانی و مالی انسان‌ها محسوب شده و به‌کارگیری آن منع گردیده است. با استفاده آمریکا از سلاح‌های شیمیایی و هسته‌ای علیه کشور ژاپن مسئله منع به‌کارگیری سلاح کشتار جمعی در سراسر جهان اهمیت زیادی پیدا کرد. نگرانی جامعه جهانی به علت در خطر بودن صلح و امنیت بین‌المللی موجب ترس از سلاح هسته‌ای گردید. محافل بین‌المللی با صدور بیانیه‌ها و قطعنامه‌های مختلف استفاده از این نوع سلاح را محدود و محکوم نمودند و جایگاه این سلاح در حقوق بین‌الملل متزلزل گردید. از سوی دیگر چندی پیش آیت الله خامنه‌ای، یکی از موثرترین مراجع تقلید دنیای اسلام، با صدور حکم حرمت تولید و استفاده از سلاح‌های هسته‌ای موضوع جدیدی در این حوزه مطرح نمودند. با توجه به نوپدید بودن سلاح‌های کشتار جمعی و خصوصاً سلاح هسته‌ای تنها راه به دست آوردن حکم این نوع از سلاح، تطبیق صفات آن با سلاح‌های زمان ائمه (علیهم السلام) و آثار می‌باشد.

۲. مبانی فقهی منع به‌کارگیری سلاح هسته‌ای

در فقه چهار منبع کتاب، سنت، اجماع و عقل برای استدلال مورد استفاده قرار می‌گیرند. در این مقاله نیز با بررسی این چهار منبع حکم مزبور به دست خواهد آمد.

۱.۲. قرآن

اولین منبع از ادله چهارگانه فقهی کتاب خداست. در قرآن آیات متعددی از اشاعه فساد در زمین نهی کرده است.

۲.۱.۱. آیات مربوط به فساد فی الارض

آیه اول - وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ
الْفُسَادَ؛ (نشانه آن، این است که) هنگامی که روی برمی‌گردانند (و از نزد تو خارج
می‌شوند)، در راه فساد در زمین، کوشش می‌کنند، و زراعت‌ها و چهارپایان را نابود
می‌سازند، (با اینکه می‌دانند) خدا فساد را دوست نمی‌دارد.^۱

با استفاده از این آیه می‌توان گفت استفاده از سلاح هسته‌ای که بارزترین اثر آن از بین
رفتن زراعت و نسل انسانی است، نوعی فسادانگیزی در جهان محسوب می‌شود. این آیه به
صورت مطلق انسان را از هلاک حرث و نسل بدون هیچ قیدی منع نموده است.

از سوی دیگر هیچ فساد بزرگ‌تر از برانگیختن جنگ و به‌کارگرفتن سلاح‌های
ویرانگر بر ضد ملت‌ها به منظور حکومت کردن بر آنها و غارت دارایی‌های آنان و محروم
ساختن ایشان از آنچه که با زحمت و تلاش خویش به‌دست آورده‌اند، وجود ندارد.^۲ در
حالی که خداوند به کرات در قرآن از این عمل با الفاظ مختلف نهی نموده است.^۳

آیه دوم- وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ؛
و در راه خدا، با کسانی که با شما می‌جنگند، نبرد کنید و از حد تجاوز نکنید که خدا
تعدی‌کنندگان را دوست نمی‌دارد.^۴

این آیه اشاره به ممنوعیت خروج از حد حتی در شرایط جنگی دارد. یکی از مصادیق
خروج از حد، آغاز جنگ پیش از دشمن یا پیمان‌شکنی، توطئه و ایذاء مسلمانان توسط آنان
است.^۵ لذا استفاده از سلاح هسته‌ای که موجب آزار و اذیت نسل‌های آینده که نقشی در

۱. قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۲۰۵.

۲. مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، بوستان کتاب، قم، ج ۱، ۱۳۷۸ش، ص ۵۴۳.

۳. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۷۴؛ سوره اعراف، آیه ۸۵؛ سوره بقره، آیه ۱۱.

۴. قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۱۹۰.

۵. منتظری نجف‌آبادی، حسینعلی، حکومت دینی و حقوق انسان، قم، ارغوان دانش، ۱۴۲۹ق، ص ۶۰.

جنگ فعلی ندارند، یکی از مصادیق اعتدا و تجاوز شمرده می‌شود.^۱ از سوی دیگر در صورتی که آثار جنگ به غیرنظامیان بدون مجوز عقلی و قانونی سرایت کند، تجاوز محسوب می‌گردد که از نظر اسلام مردود است.

آیه سوم - يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَّفْعِهِمَا وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ؛ درباره شراب و قمار از تو سؤال می‌کنند، بگو در آنها گناه و زیان بزرگی است؛ و منافی (از نظر مادی) برای مردم در بر دارد؛ (ولی) گناه آنها از نفعشان بیشتر است. و از تو می‌پرسند چه چیز انفاق کنند؟ بگو از ما زاد نیازمندی خود. این چنین خداوند آیات را برای شما روشن می‌سازد، شاید اندیشه کنید.^۲

این آیه از آیات چهارگانه تحریم شراب است. اما مفهوم *إِنَّهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا* چنین است: مفاسدی که از آن ناشی می‌شود بزرگ‌تر از منافی است که از آن صادر می‌شود.^۳ این قسمت از آیه نزد فقها به صورت یک قاعده فقهی تدوین شده است.^۴ این قاعده چنین است: دفع مفاسد بر جلب مصالح مقدم است.^۵

تنها منفعتی که در حال حاضر در خصوص سلاح هسته‌ای می‌توان در نظر گرفت، موضوع بازدارندگی هسته‌ای یا تئوری موازنه قدرت و یا موازنه وحشت می‌باشد؛ بنابراین نظریه، داشتن سلاح هسته‌ای باعث عدم تهاجم کشورهای دارای سلاح هسته‌ای به یکدیگر می‌گردد. با فرض پذیرش درستی این نظریه، باید همه کشورهای دنیا به سمت ساخت و

۱. جمعی از محققان در پژوهشگاه فرهنگ اسلامی، فرهنگ موضوعی جهاد و دفاع، قم، زمزم هدایت، ۱۴۲۹ق، ص ۳۰۲.

۲. قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۲۱۹.

۳. فیض کاشانی، ملاحسن، الأصفی فی تفسیرالقرآن، محمدحسین درایتی، محمدرضا نعمتی، قم، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰۴.

۴. مراغی، احمد بن مصطفی، تفسیر المراغی، اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۲، بی تا، ص ۱۴۵.

۵. درء المفاسد مقدم علی جلب المصالح.

توسعه تسلیحات هسته‌ای بروند و در این صورت تصور جهانی در آستانه انفجار و نابودی بشر و حیات بر روی زمین، تصویری کاملاً منطقی و واقعی خواهد بود و با چنین تصور دهشتناکی هیچ توجیهی برای سودمندی احتمالی این سلاح نخواهد ماند. لذا طبق آیه مذکور به‌کارگیری سلاح هسته‌ای ضرری به مراتب سنگین‌تر از منفعت آن دارد.

۱.۲.۲. آیات مربوط به احترام جان انسان‌ها

آیه اول: مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا؛ هر کس، انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در روی زمین بکشد، چنان است که گویی همه انسان‌ها را کشته است.^۱

این آیه صراحتاً قتل افراد بی‌گناه را محکوم کرده و عذابی دردناک برای قاتل آنها معین نموده است. لذا استفاده از سلاح هسته‌ای که علاوه بر هدف مورد نظر، بسیاری از افراد دیگر را متضرر و نابود می‌کند، از مصادیق قتل انسان‌های بی‌گناه است و این موضوع با مصلحت حفظ جان که برای شارع اهمیت بسیار زیادی دارد، مخالف است.

آیه دوم: وَمَنْ يُقْتَلْ مُؤْمِنًا مَّعْتَمِدًا فَأَجْرًا لَهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا، وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَةُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا؛ و هر کس، فرد باایمانی را از روی عمد به قتل برساند، مجازات او دوزخ است، درحالی که جاودانه در آن می‌ماند، و خداوند بر او غضب می‌کند، و او را از رحمتش دور می‌سازد، و عذاب عظیمی برای او آماده ساخته است.^۲

خداوند در این آیه افراد را از قتل نفس بازمی‌دارد و این عمل را تنها در صورتی جایز می‌داند که دارای مجوز باشد و قتل بر اساس حقی مشروع صورت پذیرد. این حکم همه حالات از جمله حالت جنگ را دربرمی‌گیرد. بنابراین در هنگام جنگ نیز که طبعاً در آن کشتار صورت می‌پذیرد، نظامیان حق ندارند به افرادی که در صحنه جنگ حضور و دخالتی

۱. قرآن کریم، سوره مائده، آیه ۳.

۲. قرآن کریم، سوره نساء، آیه ۹۲.

ندارند، آسیب برسانند و به آنان تعدی نمایند. در خود میدان جنگ نیز در حد ضرورت می‌توان کشت و اگر اهداف تعیین شده با کشتن یک مقدار خاص حاصل می‌شود، کشتن افراد بیش از آن جایز نیست. بر این اساس نیز کاربرد و استفاده از بمب هسته‌ای و دیگر سلاح‌های کشتار جمعی از نگاه اسلام مردود است. چراکه در اثر استفاده از این سلاح، فقط آنهایی که دشمن هستند کشته نمی‌شوند، بلکه غیرنظامیان نیز مورد هدف این سلاح قرار می‌گیرند.

۲.۲. روایات

۲.۲.۱. روایت مربوط به حرمت مسموم کردن دشمن

تنها روایت در خصوص نهی از ریختن سم در بلاد مشرکین روایتی است که راوی آن سکونی است و مورد استدلال فقهای موافق و مخالف استفاده از سم قرار گرفته است: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ؛ رسول خدا (ص) از سم پاشیدن در سرزمین مشرکان نهی کرده است.^۱

اشکال وارده به این روایت به عنوان سندی بر ممنوعیت استعمال سلاح هسته‌ای آن است که شاید مراد این روایت خصوص سم باشد و حرمت در مورد سم از جهت سم بودنش وارد شده باشد. پاسخ به این اشکال آن است که اولاً اینگونه احکام جنبه تعبدی ندارند تا بتوان گفت الغای خصوصیت جایز نیست. بلکه از احکام توصیلی است. لذا می‌توان از آن الغای خصوصیت کرد و به ابزارهای کشتار جمعی که همانند سم بلکه در حد

۱. حر عاملی حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ج ۱۵، ۱۴۰۹ ق، ص ۶۲؛ فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، الوافی، اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی (ع)، ج ۱۵، ۱۴۰۶ ق، ص ۹۷؛ اصفهانی، محمد باقر بن محمد تقی (مجلسی دوم)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱۸، ۱۴۰۶ ق، ص ۳۵۲؛ محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ج ۱۱، ۱۴۰۸ ق، ص ۴۲.

بیشتری سبب نابودی می‌شود تعدی نمود. ثانیاً سم خصوصیتی ندارد تا منظور معصوم از نهی از به‌کارگیری آن به علت خصوصیتش باشد. لذا هر آنچه مانند سم باشد حکم آن را خواهد داشت.^۱

اشکال دیگری که از سوی عده‌ای از فقها وارد شده است ضعف سند این روایت از آن جهت که سکونی در سند آن واقع شده است، می‌باشد.^۲ در پاسخ به این اشکال می‌توان گفت اکثر قریب به اتفاق رجالیون سکونی را مقبول الروایه دانسته‌اند و آیت الله خوئی از این روایت به معتبره سکونی تعبیر کرده و طبق آن فتوا داده است.^۳

۲.۲.۲. نهی از کشتن غیرنظامیان

مطالعه سیره نبوی نشان می‌دهد پیامبر خدا(ص) به حقوق زنان و کودکان توجه ویژه می‌نمودند و همواره بر عدم تعرض به این گروه و رعایت حال و حقوق آنها توجه و تأکید داشتند. ایشان هرگاه تعرض به زنان و کودکان را می‌دیدند با آن برخورد می‌نمودند و فرد متخلف را بازخواست می‌کردند. از طرق مختلف نقل شده است که وقتی پیامبر(ص) گروهی را به جنگ اعزام می‌نمود قبل از حرکت به آنان چنین می‌فرمود: با نام خدا و با استعانت از او حرکت کنید و مراقب باشید که زن یا کودکی را نکشید.^۴

از این دسته از روایات و برخی از آیات، قاعده تفکیک در جهاد اسلامی به دست می‌آید.^۵ طبق این قاعده تنها نظامیان باید مورد اصابت جهادگران مسلمان قرار گرفته و

۱. صدر، سید محمد، المؤلفات الكاملة (ماوراء الفقه)، موسسه احیاء الکتب الاسلامیه، ج ۲، ۱۴۲۷ق، ص ۳۸۵.

۲. اصفهانی (مجلسی دوم)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، ج ۹، ص ۳۷۹.

۳. موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، قم، نشر مدینه العلم، ج ۱، ۱۴۱۰ق، ص ۳۷۳.

۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ج ۵، ۱۴۰۷ق، ص ۲۹؛ طوسی، محمد بن

حسن، تهذیب الاحکام، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ج ۶، ۱۴۰۷ق، ص ۱۳۹.

۵. جمعی از محققان پژوهشگاه اسلامی، جهاد در آینه قرآن، قم، زمزم هدایت، ۱۴۲۸ق، ص ۳۳.

غیرنظامیان تحت حفاظت باشند. لذا سلاح هسته‌ای از آنجایی که توانایی تفکیک نظامی و غیرنظامی را در زمان استفاده ندارد از نظر اسلام مردود و منهی است.

۳.۲.۲. امر به حفظ محیط زیست حتی در شرایط جنگ

در روایات بسیاری از قطع درختان و به ویژه درختان میوه، آتش زدن مزارع و نابود کردن حیوانات منع شده است: *وَلَا تُحْرِقُوا النَّخْلَ وَلَا تُغْرِقُوا بِالْمَاءِ وَلَا تَقَطُّعُوا شَجَرَةً مُثْمِرَةً وَلَا تُحْرِقُوا زَرْعًا لِأَنَّكُمْ لَا تَدْرُونَ لَعَلَّكُمْ تَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ وَلَا تَعْقِرُوا مِنَ الْبَهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَا بُدَّ لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ*. درختان نخل را آتش نزنید و آنها را در آب غرق نکنید؛ و درختی که میوه می‌دهد قطع نکنید. و زراعتی را آتش نزنید؛ زیرا چه بسا بدانها نیازمند شوید. چهارپایانی که گوشت آنها خوردنی است نکشید، مگر آن که به گوشت آنها نیازمند باشید.^۱ با نظر و دقت در روایت مذکور و روایات مشابه آن، اهمیت محیط زیست و موجودات زنده حتی در شرایط جنگی از نظر اسلام به خوبی روشن می‌گردد. لذا استفاده از سلاح هسته‌ای از آنجایی که موجب تخریب موجودات زنده است نمی‌تواند مورد تأیید اسلام قرار گیرد.

۳.۲. عقل

مسأله قبح ظلم و فساد در زمین مسأله‌ای عقلایی است و تمام عقلای عالم قبیح بودن ظلم و فساد در زمین را قبول دارند. شارع مقدس نیز که یکی از این عقلا به شمار می‌رود نمی‌تواند ظلم را حلال قرار دهد و امکان ندارد خدای عادل در موردی بفرماید که ظلم صحیح است. زمانی که قبح ظلم مورد تأیید عقل باشد، استثنای شارع در یک مورد بی‌معناست. از مصادیق ظلم در مسئله به‌کارگیری سلاح هسته‌ای نابود کردن نفس محترمه،

۱. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۵۸.

نابودی نسل و تخریب محیط زیست می‌باشد که همه از آثار به‌کارگیری سلاح هسته‌ای است.

از اینجاست که ممنوعیت کشتار جمعی یک امر وجدانی و ندای فطرت انسانی است. استدلال بعضی به توازن قدرت و تعادل در تولید و بازدارندگی استدلالی غیرمعقول و غیرمنطقی است. زیرا این‌گونه مبارزات تسلیحاتی سرانجام نابودی بشر و تمام هستی اوست.

۲.۴. قواعد فقهی

علاوه بر منابع چهارگانه فقه شیعه می‌توان قواعد فقهی یافت که کاربرد سلاح هسته‌ای را ممنوع می‌نماید.

۲.۴.۱. قاعده وزر

مطابق این قاعده دامنه‌ی مجازات نباید به کسانی برسد که در جنگ هیچ دخالتی نداشته‌اند و سال‌ها بعد پا به عرصه وجود خواهند گذاشت. به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای، نفی و نقض این قاعده را به‌صورت کاملاً مشخص و واضح در پی دارد؛ از آن جهت که به شیوه‌ای گسترده و بدون تفکیک، مجموعه‌ای وسیع از انسان‌ها را هدف قرار می‌دهد.

۲.۴.۲. قاعده لزوم (اصالت اللزوم)

مسلمانان در صورت امضای معاهداتی به منظور تحدید یا ممنوع ساختن کاربرد برخی ابزارهای جنگی مانند تسلیحات کشتار جمعی که انعقاد آنها، مصلحت و منافع کشور اسلامی و مسلمانان را تأمین نموده، باید بر پیمان خود استوار و وفادار بمانند. با پذیرش این اصل مسلم قرآنی، حاکم اسلامی در صورت پیوستن به معاهدات بین‌المللی دو یا چند طرفه در خصوص ممنوعیت اشاعه سلاح هسته‌ای که نوعی معاهدات ترک مخاصمه و

صلح محسوب می‌شوند، ضرورت دارد نسبت به التزام عملی برای اجرای مفاد این تعهدات داشته باشد. پیوستن به چنین معاهداتی از ضروریات تولید سلاح هسته‌ای است.

۵.۲. نظرات فقها

در خصوص کاربرد سلاح کشتار جمعی اجماعی از سوی فقها به دست نیامده است. فلذا نظرات فقها در اعصار مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۵.۲. قدمای فقها

فقها در زمینه به‌کارگیری سم علیه دشمن به دو دسته تقسیم می‌شوند.

۱.۱.۵.۲. قائلین به حرمت به‌کارگیری سم

گروهی از فقها حکم به عدم جواز مطلق سلاح کشتار جمعی داده‌اند.

شیخ طوسی در کتاب النهایه می‌فرماید: «و جنگ با کفار با انواع وسایل جنگی جایز است مگر سم؛ جایز نیست که در بلاد کفار سم ریخته شود».^۱ لذا می‌توان دریافت که شیخ طوسی در هیچ صورتی استفاده از سلاح هسته‌ای را جایز نمی‌داند.

ابن زهره در زمینه به‌کارگیری سم در جنگ چنین می‌نویسد: «جنگ با دشمن به وسیله هر آنچه که امید پیروزی در آن باشد جایز است؛ مثل آتش منجنیق و غیره اگر چه بین کفار، مسلمان هم باشد. اما (جنگ به وسیله) سم (جایز نیست)؛ چون القاء سم در بلاد کفار جایز نیست»؛^۲ ابن زهره نمی‌داند.

صاحب جواهر در خصوص استدلال به روایت مذکور از سکونی می‌فرماید: «روایت اطلاق دارد و حتی در صورت توقف پیروزی بر مسموم کردن بلاد، دال بر حرمت است.

۱. طوسی، محمد بن حسن، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۰ق، ص ۲۹۳.

۲. همان، ص ۲۰۱.

بنابراین، کشتن دشمن حتی در صحنه جنگ، هر چند تنها راه پیروزی مسموم کردن منطقه جنگی باشد، جایز نیست»^۱.

البته این حرمت در صورتی که به حد اضطرار و ضرورت برسد طبق قاعده الضرورات تبيح المحذورات به جواز قابل تبدیل می‌باشد؛ کما اینکه برخی از فقها به جواز عند الضرورت اشاره کرده‌اند.

از جمله این فقها محقق حلی در کتاب شرایع الاسلام می‌گوید: «جنگ با دشمن به وسیله منجنیق، ویران کردن قلعه‌ها و هر آنچه امید پیروزی در آن است، جایز می‌باشد. قطع درختان و انداختن آتش و بازکردن آب مگر در صورت ضرورت کراهت دارد. القاء سم حرام است. گفته شده کراهت دارد و این شبهه است؛ اگر پیروزی جز به آن ممکن نباشد، جایز است»^۲. از مجموع نظرات محقق حلی در کتب مختلف ایشان چنین به دست می‌آید که استفاده از سلاح کشتار جمعی از نظر ایشان در صورت ضرورت جایز است.

فخرالمحققین نیز قول به کراهت یا حرمت به‌کارگیری سلاح هسته‌ای در جنگ را چنین مستند می‌کند: «جنگ به وسیله باز کردن آب، استفاده از آتش و قطع درختان کراهت دارد؛ مگر در حال ضرورت. سم اگر مترادف اشیاء مذکور در نظر گرفته شود به علت داخل بودن این مسئله تحت آیه فَاقتُلُوا الْمُشْرِكِينَ مَبَاحٌ است و قول اقرب نزد من این است که اگر سم به صورت غیر ضروری موجب قتل کسی شود که قتلش حرام است، استفاده از سم نیز حرام است. چون به صورت جهاد نیست و چون مطلوب از جهاد فریب دادن بنفسه نیست به خاطر آیه إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ و اگر موجب قتل بی‌گناه نشود یا

۱ نجفی، محمد حسن صاحب الجواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۲۱، ۱۴۰۴ ق، ص ۶۷.

۲ محقق حلی، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۱، ۱۴۰۸ ق، ص ۲۸۳.

پیروزی متوقف بر استفاده از سم باشد جایز است»^۱.

شهید اول در کتاب لمعه می‌فرماید: «و جنگ برای پیروزی به انواع مختلف جایز است؛ مثل خراب کردن قلعه‌ها، منجنیق و قطع درختان؛ اگر چه کراهت دارد. همچنین ارسال آب و آتش کراهت دارد. القاء سم و قتل کودکان، دیوانگان، زنان، پیر فرتوت و خنثی مشکل جایز نیست؛ حتی اگر به جنگ کمک کنند؛ مگر در صورت ضرورت»^۲.

شهید ثانی در حاشیه الارشاد می‌فرماید: «و جنگ با انواع مختلفش جایز است مگر با سم و اگر اضطرار در آن باشد، جایز است و حمل استفاده در صورت ضرورت بر کراهت قوی‌تر است. مگر آنکه استفاده از سم موجب قتل نفس محترمه شود که در این صورت حرام است و اگر پیروزی بر آن متوقف باشد واجب است»^۳.

۲.۲.۵.۲. قائلین به کراهت

علامه حلی در کتاب تذکره الفقهاء می‌فرماید: «قتل مشرکین به هر طریقی که اتفاق بیفتد جایز است. مثل سوزاندن آنها، باز کردن آب به سوی آنها و... و آیا القاء سم در شهرهایشان جایز است؟ شیخ از آن منع نموده است. چون پیامبر (ص) از القاء سم در بلاد مشرکین نهی فرمود. و قول اقوی جواز است. چون نهی بر کراهت حمل می‌شود»^۴.

۱. حلی محمد بن حسن بن یوسف (فخر المحققین)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۱، ۱۳۸۷ ق، ص ۳۵۷.

۲. عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)، اللعه الدمشقیه فی فقه الإمامیه، بیروت، دار التراث الدار الإسلامیه، ۱۴۱۰ ق، ص ۸۲.

۳. عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، حاشیه الإرشاد، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۱، ۱۴۱۴ ق، ص ۴۸۱.

۴. اسدی، حسن بن یوسف بن مطهر (علامه حلی)، تذکره الفقهاء، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ج ۹، ۱۴۱۴ ق، ص ۷۰.

آقای محمدباقر مجلسی نیز ذیل روایت سکونی چنین می‌نویسد: «این حدیث مجعول یا ضعیف است و در آن نهی از القاء سم در بلاد مشرکین می‌باشد. قولی اشاره به حرمت دارد و قول دیگر اشاره به کراهت در زمانی که پیروزی بر دشمن بدون القاء سم ممکن باشد. در غیر این صورت کراهت هم ندارد»^۱.

با توجه به آیات و روایات و قرائن مختلف عقلی و نقلی حمل نهی در روایات بر حرمت موجه‌تر به نظر می‌رسد.

۲.۵.۲. نظرات فقهای معاصر

اکثر فقهای معاصر حکم به ممنوعیت استفاده از سلاح کشتار جمعی که بارزترین آن سلاح هسته‌ای است داده‌اند.

مرحوم خوبی در کتاب منهاج الصالحین چنین می‌نویسد: «القاء سم در بلاد مشرکین جایز نیست؛ به علت نهی پیامبر در معتبره سکونی از امام صادق (ع) که فرمود امام علی (ع) فرمود: پیامبر (ص) از القاء سم در بلاد مشرکین نهی نمود»^۲.

سید محمد صدر از فقهای برجسته معاصر در زمینه به‌کارگیری سلاح هسته‌ای می‌نویسد: «در معتبر سکونی وارد شده است که پیامبر (ص) از القاء سم در بلاد مشرکین نهی فرمود و به نظر من نهی بر تحریم دلالت می‌کند مادامی که مصلحت عظیمی حاصل نشود که بسیار نادر است. گرچه روایت بر سم دلالت می‌کند، اما شامل همه نابودکننده‌های جمعی است به‌گونه‌ای که با استفاده از این سلاح‌ها مجرم و مصلح و رزمنده و غیر آن از بین می‌روند و سم در این روایت خصوصیتی ندارد»^۳.

۱. اصفهانی، ملاذ الأختیار فی فهم تهذیب الأخبار، ج ۹، ص ۳۸۰.

۲. موسوی خوبی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۳۷۳.

۳. صدر، المولفات الکامله (ماوراء الفقه)، ج ۱۱، ص ۲۲۳.

مرحوم بهجت در این زمینه می‌نویسد: «و در القاء سموم در بلاد کفار، شبهه حرمت است، و آن شبهه اکد است در غیر صورت اختصاص بلد به کسانی که قتل آنها جایز است و در غیر مواردی که فتح بر القاء سم متوقف باشد».^۱

رهبر انقلاب اسلامی در زمینه کاربرد سلاح کشتار جمعی و خصوصاً سلاح هسته‌ای چنین فرموده‌اند: «به اعتقاد ما افزون بر سلاح هسته‌ای، دیگر انواع سلاح‌های کشتار جمعی، نظیر سلاح شیمیایی و سلاح میکروبی نیز تهدیدی جدی علیه بشریت تلقی می‌شوند. ملت ایران که خود قربانی کاربرد سلاح شیمیایی است، بیش از دیگر ملت‌ها خطر تولید و انباشت این گونه سلاح‌ها را حس می‌کند و آماده است همه‌ی امکانات خود را در مسیر مقابله با آن قرار دهد. ما کاربرد این سلاح‌ها را حرام، و تلاش برای مصونیت بخشیدن ابناء بشر از این بلای بزرگ را وظیفه‌ی همگان می‌دانیم».^۲

آیت الله وحید خراسانی در زمینه کاربرد سم در جنگ چنین می‌نویسد: «و هم‌چنین القاء سم در بلاد مشرکین جایز نیست و دلیل عدم جواز کاربرد سم نهی پیامبر (ص) در معتبره سکونی از امام صادق (ع) می‌باشد».^۳

آیت الله مکارم شیرازی در پاسخ به استفتائی در زمینه جواز کاربرد سلاح هسته‌ای چنین فرمود: «هر گونه فعالیت پیرامون سلاح‌های کشتار جمعی حرام است و باید جلوی آن گرفته شود و مستند به ادله‌ای است که می‌گوید در هنگام جنگ افرادی که در جنگ شرکت ندارند نباید کشته شوند و حتی در مورد جنگجویان نیز از کشتن آنها به وسیله آب مسموم و امثال آن جلوگیری شده است (استفتاء از معظم له)».

۱. بهجت گیلانی فومنی، محمد تقی، جامع المسائل، قم، دفتر معظم له، ج ۲، ۱۴۲۶ق، ص ۳۸۰.

۲. پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه، ۱۳۸۹/۱/۲۷.

۳. وحید خراسانی، حسین، منهاج الصالحین، قم، مدرسه امام باقر (ع)، ج ۲، ۱۴۲۸ق، ص ۴۲۱.

۳. بررسی قوانین بین‌المللی منع به‌کارگیری سلاح هسته‌ای

منابع حقوق بین‌الملل در نظرات علمای آن دسته‌بندی‌های مختلفی دارد. ولی به طور کلی می‌توان این منابع را به معاهده، عرف و عادت و اصول کلی حقوقی دسته‌بندی نمود.^۱ در موضوع مورد بحث یعنی منع به‌کارگیری سلاح هسته‌ای منابع مختصری موجود است و فقط معاهده NPT، منشور ملل متحد و رای مشورتی دیوان و تعدادی از قواعد عرفی در این زمینه قابل استناد می‌باشند.

۳.۱. قوانین مکتوب

۳.۱.۱. معاهده منع گسترش سلاح هسته‌ای NPT

در ماده شش این پیمان، هر یک از طرف‌های پیمان متعهد شده است با حسن نیت کامل، مذاکرات درباره اقدامات مؤثر به منظور متوقف ساختن هر چه زودتر مسابقه تسلیحات هسته‌ای و همچنین مذاکرات درباره خلع سلاح هسته‌ای و انعقاد پیمان خلع سلاح عمومی و کامل، تحت کنترل شدید و مؤثر بین‌المللی را تعقیب کند. علیرغم ظاهر الزام‌آور این ماده، بسیار واضح است که تعهد بر انجام مذاکره با رعایت حسن نیت در جهت انعقاد پیمان خلع سلاح در آینده دربرگیرنده چیزی بیشتر از تعهدی اخلاقی و آرمانی نیست.^۲ به عبارت دیگر در طول دهه‌های سپری شده از وضع معاهده مذکور، هنوز پیمانی که قدرت‌های هسته‌ای را در به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای محدود نماید، ایجاد نشده است. معاهدات بین‌المللی خلع سلاح کامل و همه‌جانبه هیچ‌وقت مطرح نشد و فقط کنترل محدود موضوع کنوانسیون‌ها قرار گرفت.^۳

۱. تدینی، عباس، حقوق بین‌الملل عمومی، تهران، مجد، ۱۳۸۰ش، ص ۱۸.

۲. ساعد، نادر، «توسعه دانش و فناوری صلح‌آمیز هسته‌ای در اسناد و آموزه‌های حقوق بین‌الملل»، سال ۱۲، فصلنامه سیاست دفاعی، ش ۴۶، بهار ۱۳۸۳، ص ۵۴.

۳. مولایی، یوسف، «تحلیل حقوقی پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای با تأکید بر ماده ۴ پیمان»، دانشکده

بنابراین در اصلی‌ترین منبع مربوط به حقوق هسته‌ای تنها یک ماده مرتبط با عدم به‌کارگیری سلاح هسته‌ای یافت می‌شود که این ماده نیز در طول چهل سال سپری شده از وضع معاهده NPT جامه عمل نبوشیده است. بقیه مواد موجود در این معاهده مربوط به نحوه استفاده تولید و تکثیر سلاح هسته‌ای است که کشورهای دارای سلاح هسته‌ای را از انتقال این سلاح به کشورهای نادر منع نموده و از سوی دیگر آنها را موظف به انتقال تکنولوژی صلح‌آمیز هسته‌ای می‌نماید.

۲.۱.۳. منشور ملل متحد

در خصوص منع به‌کارگیری سلاح هسته‌ای هیچ ماده‌ای از منشور ملل متحد به صورت صریح سخن نگفته است. اما روح موجود در منشور که دلالت بر صلح و امنیت بین‌المللی دارد، موجب می‌شود که عقل سلیم به‌کارگیری سلاح هسته‌ای را بر اساس این منبع حقوق بین‌الملل ممنوع بداند.

۳.۱.۳. رای مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری ۱۹۹۶

در ۱۵ دسامبر ۱۹۹۴، مجمع عمومی ملل متحد با صدور قطعنامه‌ای، با طرح این پرسش که آیا تهدید به استفاده یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای، در هر شرایطی بر اساس حقوق بین‌الملل مجاز می‌باشد خواستار نظر مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری شد.

رای مشورتی دیوان در خصوص به‌کارگیری سلاح هسته‌ای را این‌گونه می‌توان خلاصه کرد. اولاً، مجوز خاص برای تهدید یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای وجود ندارد؛ ثانیاً، تهدید یا استفاده از سلاح هسته‌ای بر خلاف قواعد عام حقوق بین‌الملل و اصول حقوق بشردوستانه مجاز نیست؛ ثالثاً، ویژگی خاص سلاح هسته‌ای به گونه‌ای است که تهدید یا استفاده از آن عموماً منجر به نقض قواعد عام حقوق بین‌المللی می‌شود، اما به نظر دیوان، از

این ملازمه نوعی، نمی‌توان ممنوعیت یا مشروعیت تهدید یا استفاده از این سلاح را در شرایطی که موجودیت یک کشور در معرض خطر قرار دارد، استنباط کرد.

دیوان در طی این رای سعی کرد دریابد که در حقوق بشردوستانه ممنوعیتی در مورد سلاح‌های هسته‌ای وجود دارد یا خیر و دریافت که نه در حقوق قراردادی و نه در حقوق عرفی منع جامع و خاصی وجود ندارد. دیوان با مرور شماری از معاهدات تحدیدکننده اکتساب، آزمایش و کاربرد سلاح‌های هسته‌ای اعلام کرد که معاهدات مذکور فی نفسه به منع جامع کاربرد سلاح‌های هسته‌ای به عنوان موضوع حقوق بین‌الملل موجود منتهی نشده‌اند.^۱

هرچند دیوان بین‌المللی دادگستری تهدید به وسیله سلاح هسته‌ای را طبق قواعد عام بین‌المللی ممنوع دانسته است؛ ولی در زمینه کاربرد این سلاح در مقام دفاع مشروع سکوت کرده است. لذا این منبع حقوقی نیز کاربرد سلاح هسته‌ای را به صورت کامل منع ننموده و با سکوت خود در شرایط خاص حکم به جواز استفاده از این سلاح داده است.

۲.۳. قواعد بین‌المللی

۱.۲.۳. اصل تفکیک

با تکیه به اینکه عواقب انفجار هسته‌ای به گونه‌ای است که دامن‌گیر همه می‌شود و نابودی غیرنظامیان با آن حتمی است و به این ترتیب مصونیت مردم و اموال غیرنظامی از میان می‌رود، عده‌ای از حقوق‌دانان قائل به عدم مشروعیت این سلاح هستند. اما قدرت‌های هسته‌ای مخالف با این نظریه، استدلال دیگری ارائه می‌دهند. آنها معتقدند سلاح‌های هسته‌ای از زمان جنگ جهانی دوم تغییرات عمده‌ای کرده‌اند و در حال حاضر این امکان هست تا سلاح هسته‌ای را با دقت تمام به سمت هدفی خاص نشانه‌گرفت بدون آنکه مردم

۱. ساعد، نادر، حقوق بشردوستانه و سلاح‌های هسته‌ای، تهران، نشر دانش، ۱۳۸۶ش، ص ۱۲۳.

غیرنظامی آسیمی ببینند.^۱ اما این استدلال نفی می‌گردد. به این دلیل که آنچه از سلاح هسته‌ای تاکنون دیده شده است، اثر تخریبی آن است و این استدلال ادعایی بیش نیست. چون هیچ‌گاه این سلاح‌ها مورد استفاده قرار نگرفته‌اند، نمی‌توان ثابت کرد که آیا استفاده از این سلاح می‌تواند اصل تفکیک را رعایت کند یا خیر.

۲.۲.۳. اصل منع درد و رنج زاید

در برخی اسناد بین‌المللی استفاده از سلاحی که موجب درد و رنج زائد می‌گردد، ممنوع شده است.^۲ بنابراین، استفاده از سلاحی که موجب درد و رنجی بیشتر از تضعیف و از پای درآمدن دشمن باشد، بلکه خاصیتی جز نابودی و هلاکت نداشته باشد، مجاز نیست. سلاح هسته‌ای از آن چنان قدرت تخریبی و آسیب‌رسانی برخوردار است که در مقایسه با موارد احصاء شده در حقوق قراردادی، به راحتی می‌توان آن را در زمره سلاح‌های ماهیتاً ایجادکننده درد و رنج زائد و غیرقابل جبران به شمار آورد. البته به وسیله تفسیر موسع می‌توان درد و رنج زائد را خسارات بار شده بر نسل آینده تلقی نمود. سلاح هسته‌ای به کار رفته در جنگ جهانی دوم موجب اختلالات ژنتیکی در چندین نسل پس از آن شد. لذا استفاده از این سلاح مشکلات جسمی‌ای را بر نسل‌های بعدی بار می‌کند که برای پیروزی در جنگ به آن نیازی نیست.

۳.۲.۳. اصل تناسب

موضوع تناسب هم در قاعده حق توسل به جنگ^۱ و هم در حقوق بشردوستانه مطرح است.

۱. ممتاز، جمشید، حقوق بین‌الملل سلاح‌های کشتار جمعی، امیرحسین رنجبران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷ش، ص ۵۶.
۲. ماده ۱۲ اعلامیه کنفرانس ۱۸۷۴ بروکسل و هم‌چنین در ماده ۲۳ کنوانسیون ۱۹۰۷ لاهه و بند ۲ ماده ۳۵ پروتکل اول ۱۹۷۷ به صراحت آمده است که استفاده از سلاح و تجهیزاتی که ماهیتاً موجب درد و رنج زاید می‌شود ممنوع است.

زیرا این موضوع راجع به چگونگی برخورد به هنگام مجاز بودن کاربرد زور است. بنابراین برای نمونه یک اقدام مسلحانه دفاعی نباید نامتناسب با حمله‌ای باشد که این اقدام در برابر آن صورت گرفته است و هم‌چنین پاره‌ای از تاکتیک‌های به کارگرفته شده در چنین جنگی ممکن است حقوق جنگ یا حقوق بشردوستانه را نقض کند.^۲

این قاعده تنها در صورتی مرتبط با بحث خواهد بود که سلاح به کار رفته مشروع بوده و هدف انتخاب شده هدف نظامی به مفهوم حقوق بشردوستانه باشد. این قاعده انجام حمله را در صورتی که تلفات تبعی مورد انتظار در مقایسه با ارزش هدف نظامی بسیار بیشتر و بیش از حد باشد، منع می‌کند.

از آنجایی که سلاح هسته‌ای آثار تخریبی غیرقابل برآوردی دارد نمی‌توان گفت با اصل تناسب مغایرت ندارد.

نتیجه

حفظ جان انسان‌ها از اهم مصالحی است که شارع و عقلا بدان اهتمام و توجه دارند. هر سلاحی که حفظ جان انسان‌ها را به خطر اندازد و موجب کشتار جمعی انسان‌ها شود، خطری برای امنیت جانی و مالی انسان‌ها محسوب شده و به کارگیری آن منع گردیده است. با استناد به ادله مختلف می‌توان به حکم به کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی پی برد. آیات مربوط به نهی فساد در زمین و لزوم احترام و حفظ جان انسان‌ها و نیز روایات مربوط به حرمت مسموم کردن دشمن و نهی از کشتن غیرنظامیان و روایاتی که امر به حفظ محیط زیست در هر شرایطی می‌کنند، می‌توان حرمت مذکور را استنباط نمود. قواعد فقهی وزر و

۱. مجموعه‌ای از معیارها که قبل از آغاز جنگ سنجیده می‌شود تا اینکه جواز ورود به جنگ را معین کند. به عبارت دیگر معلوم می‌کند آیا جنگ عادلانه است یا خیر.

۲. کیرگینز، فردریک، «حمله اسرائیل به لبنان نکاتی درباره اصل تناسب در حقوق بین‌الملل»، ترجمه حسن مهدویان، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۲۲۶، ۱۳۸۵، ص ۱۶۳.

اصالت اللزوم و دلیل عقل به ضمیمه نظرات فقها نیز از جمله دیگر مستندات است که با اتکا به آنان می‌توان حرمت به‌کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی را به دست آورد. اما در خصوص ممنوعیت کاربرد این سلاح در حقوق بین‌الملل ممنوعیت قطعی و قابل استنادی یافت نمی‌شود. در این خصوص دیوان بین‌المللی دادگستری به سکوت قواعد بین‌الملل مانند معاهده NPT و منشور ملل متحد در کاربرد سلاح هسته‌ای اعتراف نموده است. این مرجع طی رای مشورتی ۱۹۹۶ پس از بررسی قوانین بین‌المللی و قواعد عرفی به این نتیجه می‌رسد که به صورت قطع نمی‌توان گفت حقوق بین‌الملل در خصوص سلاح هسته‌ای ممنوعیتی صادر می‌کند. البته با استناد به قواعدی مانند قاعده تفکیک و منع درد و رنج زائد و قاعده تناسب که در حقوق بین‌الملل پذیرفته شده است، می‌توان از این منظر نیز قائل به منع به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای و کشتار جمعی شد.

منابع

- قرآن کریم.
- اسدی، حسن بن یوسف بن مطهر (علامه حلی)، تذکره الفقهاء، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ج ۹، ۱۴۱۴ق.
- اصفهان‌ی، محمد باقر بن محمد تقی (مجلسی دوم)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۹ و ۱۸، ۱۴۰۶ق.
- همو، مرآت العقول فی شرح أخبار آل الرسول، سید هاشم رسولی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
- بهجت گیلانی فومنی، محمد تقی، جامع المسائل، قم، دفتر معظم‌له، ج ۲، ۱۴۲۶ق.
- تدینی، عباس، حقوق بین‌الملل عمومی، تهران، مجلد ۱۳۸۰ش.
- جمعی از محققان در پژوهشگاه فرهنگ اسلامی، فرهنگ موضوعی جهاد و دفاع، قم، زمزم هدایت، ۱۴۲۹ق.
- جمعی از محققان پژوهشگاه اسلامی، جهاد در آینه قرآن، قم، زمزم هدایت، ۱۴۲۸ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ج ۱۵، ۱۴۰۹ق.
- حلبی، حمزه بن علی حسینی (ابن زهره)، غنیه النزوع إلى علمی الأصول و الفروع، قم، مؤسسه امام

صادق(ع)، ۱۴۱۷ق.

حلّی محمد بن حسن بن یوسف(فخر المحققین)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۱، ۱۳۸۷ق.

ساعد، نادر، «توسعه دانش و فناوری صلح‌آمیز هسته‌ای در اسناد و آموزه‌های حقوق بین‌الملل»، فصلنامه سیاست دفاعی، سال ۱۲، ش ۴۶، بهار ۱۳۸۳.

همو، حقوق بشردوستانه و سلاح‌های هسته‌ای، تهران، نشر دانش، ۱۳۸۶ش.

صدر، سید محمد، المؤلفات الكامله (ماوراء الفقه)، مؤسسه احیاء الکتب الاسلامیه، ج ۲ و ۱۱، ۱۴۲۷ق.

طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ج ۶، ۱۴۰۷ق.

همو، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۰ق.

همو، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد، تهران، انتشارات کتابخانه جامع چهل‌ستون، ۱۳۷۵ق.

عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، حاشیه الإرشاد، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۱، ۱۴۱۴ق.

عاملی، محمد بن مکی(شهید اول)، اللمعه دمشقیه فی فقه الإمامیه، بیروت، دار التراث الدار الإسلامیه، ۱۴۱۰ق.

فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، الوافی، اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی(ع)، ج ۱۵، ۱۴۰۶ق.

فیض کاشانی، ملاحسن، الأصفی فی تفسیر القرآن، محمدحسین درایتی، محمدرضا نعمتی، قم، ۱۴۱۸ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ج ۵، ۱۴۰۷ق.

کیرگینز، فردریک، «حمله اسرائیل به لبنان نکاتی درباره اصل تناسب در حقوق بین‌الملل»، ترجمه حسن مهدویان، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۲۲۶، ۱۳۸۵ش.

محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، مؤسسه آل‌البتی علیهم السلام، ج ۱۱، ۱۴۰۸ق.

مراغی، احمد بن مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۲، بی‌تا.

محقق حلّی، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۱، ۱۴۰۸ق.

- مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، قم، بوستان کتاب، ج ۱، ۱۳۷۸ ش.
- ممتاز، جمشید، حقوق بین الملل سلاح‌های کشتار جمعی، امیرحسین رنجبران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷ ش.
- منتظری نجف‌آبادی، حسینعلی، حکومت دینی و حقوق انسان، قم، ارغوان دانش، ۱۴۲۹ ق.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، قم، نشر مدینه العلم، ج ۱، ۱۴۱۰ ق.
- مولایی، یوسف، «تحلیل حقوقی پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای با تأکید بر ماده ۴ پیمان»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۳۷، ۱۳۷۶ ش.
- نجفی، محمد حسن صاحب الجواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۲۱، ۱۴۰۴ ق.
- وحید خراسانی، حسین، منهاج الصالحین، قم، مدرسه امام باقر(ع)، ج ۲، ۱۴۲۸ ق.